

<https://doi.org/10.15407/fd2024.01.007>
УДК 1(091)

Віталій ТЕРЛЕЦЬКИЙ, кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник, відділ історії філософії України,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди, НАН України
02000, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
terletsky.v@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-3212-043X>

КАНТОВЕ ПОЛОЖЕННЯ ПРО МОРАЛЬНИЙ ЗАКОН ЯК «ФАКТ РОЗУМУ»: ГЕРМЕНЕВТИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ

У «Критиці практичного розуму» Кант обґрунтовує свій славнозвісний категоричний імператив покликанням на «факт розуму» (§ 7). Прискіпливіше прочитання цього пасажу виявляє, що йдеться про «основний закон чистого практичного розуму», а його «усвідомлення» називається «фактом розуму». Природно напрошується думка, що Кант допускається «натуралістичної помилки», коли із буття (факту) намагається обґрунтувати повинність (закон). Аналіз ширшого взаємозв'язку вживання терміна «факт», який трапляється у «Критиці» загалом 11 разів, засвідчує, що його денотатом є моральний закон, який експлікується у відповідних контекстах і кроках аргументації. Особливою проблемою інтерпретації стає тлумачення генітиву у виразі «факт розуму» [*ein Factum der Vernunft*]. Його прийнято читати як *genitivus subjectivus* (факт є продуктом (діянням) розуму, факт виникає завдяки розуму) і як *genitivus objectivus* (сам розум є фактом, чимось фактичним). Але під кутом зору сучасних досліджень Канта, перспективним є його прочитання як *genitivus auctoris* (Вілашек, Вольф, Нолер). На користь цього свідчить і специфічний слововжиток з боку Канта латинської форми «*ein Factum*» в інших творах у значенні не «факту», а «привинювального діяння». Починаючи зі статті Дитера Генриха «Поняття звичаєвого осягнення і Кантове вчення про факт розуму» (1960) багато дослідників тлумачать тезу про «факт розуму» як відмову Канта від спроби дедукції морального пізнання в «Узасадненні до метафізики звичаїв» (1785). Однак, як по-

Цитування: Терлецький, В. (2024). Кантове положення про моральний закон як «факт розуму»: герменевтичні та історіографічні перспективи. *Філософська думка*, 1, 7—21. <https://doi.org/10.15407/fd2024.01.007>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

казують сучасні розвідки (Ридель, Вольф), така інтерпретація не досить переконлива. Є достатні підстави вважати, що саме морально-правове вчення Канта про *imputatio facti* може висвітлювати загадковий пасаж II Критики.

Ключові слова: Кант, моральна філософія, категоричний імператив, «факт розуму», кантознавство.

Відоме твердження Канта з «Критики практичного розуму» (§ 7), що «свідомість цього основного закону [тобто основного закону чистого практичного розуму, або звичаєвого/морального закону. — В.Т.] можна назвати фактом розуму» (V, 31.24)¹, здається, досі не стало предметом належної уваги вітчизняних дослідників. Втім, західні науковці на фаховому рівні дискутують про це положення Канта, ще від початку 60-х років XX століття. Оскільки воно висунуто Кантом у контексті формулювання і обґрунтування його славнозвісного «категоричного імперативу», який у II Критиці має таку формулу: «Вчиняй так, щоб максима твоєї волі завжди могла бути водночас значущою як принцип загального законодавства» (V, 30.38-39), то цілком виправданим буде звернення до цього центрального сюжету Кантової етичної теорії, аби бодай спробувати заповнити вказану прогалину.

Одразу варто визнати, що така теза про «свідомість ... основного закону» як «факт розуму» при вдумливому прочитанні може збивати з пантелику й уводити в оману, позаяк моральний закон як положення повинності тут ніби прирівнюється до чогось дійсного, справжнього, фактичного, що й передбачає зміст слова «факт». Тож царина морального як повинного ніби ототожнюється із сферою дійсного, сферою чуттєвого досвіду. Природно напрошується підозра в «натуралістичній помилці», що висновує від «так є» (факт) до «так повинно бути». Однак таке припущення одразу ж буде кваліфіковано як очевидно хибне кожним, хто хоч якось знайомий з етикою Канта, де зберігається чітке Г'юмове розрізнення між «бути» і «повинно».

Проблематичність вислову «факт розуму» відчутна також і в тому сенсі, що розум, за Кантом, є спроможністю пізнання *a priori*, і це вже за визначенням суперечить можливому трактуванню, за яким він має містити щось фактичне. Фактичне — це сфера досвіду, поле «емпіричного», натомість розум має вимагати чистої прозорості для його збагнення [Begreifen] (KrV A 311 / B 367).

Зрештою, ще одна трудність пов'язана із самою мовною формою виразу «факт розуму» [ein Factum der Vernunft]. Як видно, Кант уживає тут не питомо

¹ Цитати із творів Канта наведено за академічним виданням його праць (Kant, 1900), римська цифра вказує номер тому, арабська — номер сторінки і (за потреби) арабська після крапки — номер рядка. Цитати із «Критики чистого розуму» подано за виданням (Kant, 1998) з використанням традиційного скорочення KrV і нумерацію сторінок для першого (1781 — A) і для другого (1787 — B) видань. Що стосується правопису окремих німецьких слів, то ми дотримувалися такого принципу: сучасний правопис зберігається у випадках, коли цитуються сучасні автори (наприклад, die Tat), а якщо йдеться про твори Канта та інших давніших авторів, то зберігається тогочасний правопис (наприклад, die Thatsache).

німецький відповідник для латинського *factum*, тобто не *Tatsache*, а так би мовити знімчений латинізм. Утім, в інших творах Кант нерідко вживав якраз німецьке слово *Tatsache* для характеристики саме *res facti*. Наприклад, у «Критиці сили судження» вжито слово «факти» [*Thatsachen (res facti)* — саме в такій формі] для «предметів, чия об'єктивна реальність ... може бути доведена». До таких «фактів» Кант залічує тут «ідею свободи». Показово, що у примітці Кант зізнається, що він «розширює ... поняття факту понад звичайне значення», обмежуване «дійсним досвідом» (V, 468). Звичайно, в разі перекладу українською (та й іншими мовами) обидва слова будуть «фактом». Але така мовна своєрідність у II Критиці спонукає до міркувань про те, чи не стоїть за цим якийсь змістовий момент Кантової думки. Мовний вимір вислову «факт розуму» [*ein Factum der Vernunft*] варто також окремо проаналізувати з огляду на спектр можливих тлумачень генітива (в оригіналі артикля *der* (родовий відмінок для *die*), в перекладі закінчення родового відмінку), оскільки від цього багато що може залежати для розуміння розглядуваного положення.

В історії філософії ми знайдемо інколи в'їдливі інвективи в бік морального закону як «факту розуму». Так, у XIX столітті Артур Шопенгавер у творі «Дві основні проблеми етики» (1841) зреагував на схожі слова Канта, що «моральний закон даний ніби як факт чистого розуму» (V, 47.11-12), у такий спосіб: «Що слід мати на думці під цим чудернацьким висловом? Фактичне зазвичай скрізь протиставляється пізнаному із чистого розуму» (Schopenhauer, 1919: S. 144). І далі, характеризуючи послідовників Канта, додає у своєму ж дусі: «Отже, дедалі більше в Кантовій школі з'являється практичний розум з його категоричним імперативом як гіперфізичний факт, як Дельфійський храм у людській душі [*Gemüth*], з чієї темрявої святині непомильно провіщають пророцтва оракула, хоч і, на жаль, не про те, що буде відбуватися, але усе-таки про те, що повинно відбуватися» (*ibid.*, S. 146). А вже у XX столітті один з істориків етики так зобразив Кантове положення: «У самотній величі перебуває цей велетенський факт звичаєвого закону всередині чужого світу природного існування людини, серед сил якого [існування] він не має жодного співника» (Jodl, 1923: S. 23).

Якщо зважити на спроби змістовного тлумачення цього положення, то одне із природних, так би мовити, в дусі неокантіанства прочитань може бути таким: «Так само, як “Критика чистого розуму” спирається не на певний теоретико-пізнавальний погляд, а на факт [*Tatsache*] досвіду і досвідної науки, так і початок “Критики практичного розуму” може утворювати не певна морально-філософська теорія, а лише безсумнівний факт нашої свідомості: факт моральних оцінних суджень [...] Тож моральна свідомість є незаперечним “фактом” [*Faktum*], який “передує будь-якому розумуванню про його можливість і всім наслідкам, які могли б бути видобуті з цього”» (Reininger, 1923: SS. 162-163). Безперечно, таке і схожі тлумачення намагаються пояснити розглядуване положення Канта, проте в результаті натомість виникають кривотлумачення, які не зважають на ширший і глибший контекст думки Канта.

Контекстуалізація мови про «факт розуму»

Кант говорить про «факт розуму» в контексті пояснення і експлікації сформульованого на початку 7 параграфу «основного закону чистого практичного розуму». Практичне положення, або практичне правило, цілком чітко регламентує, в який спосіб повинно вчиняти. Тому воно: 1) є безумовним, 2) є категоричним, 3) уявляється *a priori*, 4) цілковито і безпосередньо визначає волю. З огляду на такі ознаки практичне правило прирівнюється до закону. Чистий практичний розум при цьому постає як інстанція «безпосередньо законодавча». Підставою визначення волі є «сама лише форма закону», «думка *a priori* про можливе загальне законодавство», що виступає «верховною умовою всіх максим» вчинків. Кант наголошує, що йдеться не про «припис», вчиняючи згідно з яким можна досягти бажаного результату. Натомість мовиться про «правило», яке *a priori* визначає форму максим волі, а «закон, який слугує суто задля потреби суб'єктивної форми засад, не є неможливим принаймні мислити як підставу визначення через об'єктивну форму закону взагалі» (V, 31.21-23). І далі Кант твердить: «Свідомість цього основного закону можна назвати фактом розуму» (V, 31.24).

У продовження він наводить певні докази на користь саме такого «чудернацького» іменування, два з яких прямо послуговуються аргументативним сполучником «позаяк» [weil]. Отже, фактичний характер морального закону зумовлений тим, що: 1) його не можна вивести з «передніших даних розуму», наприклад, зі «свідомості свободи», яка нам «наперед не дана»; 2) він «сам собою нав'язується нам як синтетичне положення *a priori*», при чому це останнє не ґрунтується на жодному спогляданні; 3) розглядуваний закон є «даним». Зрештою, Кант наприкінці параграфу знову повторює, що цей закон є «єдиним фактом чистого розуму», і завдяки цьому розум «сповіщає про себе як початково законодавчий» (V, 31.33-34). Варто пам'ятати, що в усьому цьому пасажі наголос стоїть на «свідомості основного закону», а не просто на «основному законі».

Іще в одному місці II Критики, де йдеться про «факт чистого розуму», сказано, що «моральний закон даний ніби як факт чистого розуму», ми цей факт «усвідомлюємо *a priori*», й він є «аподиктично певним» (V, 47.11-13). Отже, в тексті II Критики один раз трапляється вислів «факт розуму» і двічі вислів «факт чистого розуму». В усіх випадках тут стоїть знімчене *ein Factum*, і ніде в цілому тексті не знайти питомо німецького відповідника *die Tatsache*.

Утім, II Критика містить низку місць, де Кант говорить про «факт», і вони по-своєму показові для з'ясування розглядуваного положення Канта. Такий «факт є безперечним», тобто таким, що не підлягає запереченню (V, 32.2). Саме завдяки цьому факту «чистий розум на ділі [in der That] практично доводить себе в нас» (V, 42.6-7). Також цей «факт нерозривно пов'язаний зі свідомістю свободи волі, навіть-бо однаковий із нею», тобто зі свідомістю (V, 42.9-10). Далі, цей факт є «непояснюваним» з перспективи чуттєвого світу та з погляду нашого теоретичного пізнання (V, 43.5-7). «Об'єктивна реальність чистої волі, або ... чистого практичного розуму ніби завдяки факту дана в моральному зако-

ні а ргіогі», що й називається визначенням волі (V, 55.15-17). «Ніби як факт» потрібно «потверджувати і виправдовувати» практичний закон в «судженні ... поспільного розуму» (V, 91.25-27). Завдяки «ніби факту» можна довести, «що певні вчинки припускають таку причиновість (інтелектуальну, чуттєво незумовлену)», незалежно від того, чи є вони дійсними чи «лише повеліми, тобто об'єктивно практично необхідними» (V, 104.33-36). Також «завдяки факту підтверджується», що практичний розум «надає реальність надчуттєвому предмету категорії причиновості, а саме свободі» (V, 6.9-12).

На підставі всіх цих пасажів можна побачити, що частина характеристик засвідчують «фактичність» «основного закону» (даність свідомості, неведудкованість, апіорність, аподиктичність, безперечність, непоясненність із погляду теорії). Але не завжди тут помітний зв'язок «факту розуму» саме зі «свідомістю основного закону», як програмно зазначено в § 7. Утім, вагомішим є питання про денотати терміна «факт», який у тексті «Критики» загалом трапляється 11 разів, включно з виразом «факт (чистого) розуму». Адже за такого питання значно розширюється перспектива для тлумачення Кантового положення про «факт розуму».

Виявляється, що насамперед «факт розуму» денотує із (1) «свідомістю основного закону» (V, 31). Водночас можна зафіксувати низку інших денотатів: (2) свідомість свободи волі (V, 42); (3) моральний закон (V, 31, 47, 91); (4) «автономія в засаді звичаєвості» (V, 42); (5) «неминуче визначення волі», яке, проте, «не спирається на емпіричні принципи» (V, 55); (6) дійсний випадок, коли певні вчинки припускають інтелектуальну причиновість (V, 104) (див.: Beck, 1961: S. 278). Із суто статистичного погляду можна було б зробити висновок, що «факт розуму» денотує із моральним законом. Усі інші вказані пасажі лише щораз уточнюють, варіюють, по-своєму конкретизують таку засадничу тезу Канта.

Усі одинадцять випадків застосування Кантом «факту» так чи так кружляють довкола проблеми морального закону як факту розуму, тобто є *explanandum* або *explicandum* цього закону (Kaufmann, 2007: S. 239).

Тлумачення генітиву

У виразі «факт розуму» [*ein Factum der Vernunft*] слово «розум» стоїть у родовому відмінку, і це можна тлумачити по-різному.

Утім, спершу варто відзначити один вагомий момент. У сучасності поняття «факт» позначає щось, що є насправді, якусь дійсну подію, щось безперечно наявне. Крім того, «факт» позначає також реальність, дійсність чогось, об'єктивне існування чогось, мабуть, у значенні «фактичності». Натомість латинське слово *factum*, яке походить від дієслова *facere* — «робити» у найзагальнішому сенсі слова, позначає «зроблене», «щось, що відбулося» із такими конкретизаціями: діяння, вчинок, поступування, поведження. При цьому слід наголосити, що латинське *factum* означає як діяльність, так і результат діяльності, тобто «діяння» як процес і як результат. Як побачимо, давніше значення *factum* як «зробленого» відіграє істотну роль у Канта.

Якщо припустити, що йдеться про *genitivus objectivus* (генітив позначає об'єкт, на який скеровується дія, виражена в керувальному іменнику), то в такому разі сам розум є фактом, чимось дійсним/фактичним. І так потлумачений факт може пізнаватися розумом лише рефлексійно, а не інтуїтивно. До такого неінтуїтивного тлумачення «факту розуму» схиляється Льюїс Вайт Бек (Beck, 1961: S. 279). Але, як він додає згодом, тут радше варто говорити про *genitivus explicativus* (генітив містить докладніше визначення до загального поняття) (ibid., S. 282).

Якщо зважити на *genitivus subjectivus* (генітив, що позначає суб'єкт, від якого походить дія чи сприйняття іменника), то тоді факт є продуктом (діянням) розуму, факт виникає завдяки розуму і безпосередньо пізнається чистим розумом. Таке пояснення, справді, близьке до інтуїтивістського розуміння факту, який даний в *intentio recta*. Відмінність від інших «фактів» полягає лише в тому, що вони завжди мають даватися у просторово-часовому спогляданні. Таке розуміння Бек позначає як «факт для розуму» (Beck, 1961: S. 279).

Можливі також інші варіанти тлумачення генітива, на які інколи звертають увагу. По-перше, може йтися про *genitivus possessivus* (генітив, що позначає особу/річ, якій належить щось як власність або властиве щось) як різновид *genitivus subjectivus*. У такому разі факт належить чи властивий розуму або розум є власником факту. По-друге, може бути і *genitivus partitivus* (генітив, що позначає ціле, з якого береться якась частина, виражена в іменнику), але в такому разі факт постає як частина сфери розуму, як щось розумне. Кауфман згадує дві можливі опції, проте розцінює їх як «малоймовірні» (Kaufmann, 2007: S. 237). Ще можна тлумачити генітив як «скорочення підрядного речення, утвореного давальним відмінком: «факт, який даний розуму», однак таке тлумачення «не є самозрозумілим»» (ibid., S. 237).

Утім, цілком допустимим також є тлумачення «факту розуму» завдяки такому різновиду *genitivus subjectivus*, як *genitivus auctoris* (генітив, що позначає суб'єкт, який є автором, спонукою, причиною іменника). За такого прочитання розум є «авторизованим творцем факту» (Wolff, 2009: S. 534; Noller, 2021: S. 126). На користь такого тлумачення свідчить, між іншим, те, що А.Г. Баумгартен (якого Кант у своїх лекціях нерідко називає «автором», тобто автором тих підручників, на яких ґрунтувався виклад відповідного матеріалу) у своїй «Метафізиці» (§ 701) зазначає: «Діяльною причиною свобідного вчинку і через нього є автор (*auctor*), і так само, як свобідний вчинок, так і його наслідки [результати] є діяннями [*Thaten*] (*facta*)». Формула латинської оригінальної версії прозоріша: «Автор є свобідною причиною вчинків, і як вчинок, так і його наслідки [*causata*] суть результати автора, тобто факти» (§ 940). Отже, не лише привинювальні свобідні вчинки, а й також їхні наслідки [результати] позначаються як «факти» [*facta*], що цілком відповідає вказаній двозначності латинського *factum*².

² У цьому контексті варто зважити і на критику з боку М. Вольфа генітива ідентифікації, який він убачає в тлумаченні Дитера Генріха, котрий «схиляється» до приписування Кантовому погляду, що він зі своїм «вченням про факт розуму» мислив «розум суто як спонтанність і водночас як немислиму фактичність» (Henrich, 1975: S. 112). Як видно, генітив ідентифікації є різновидом *genitivus objectivus*. Нато-

«Факт» в інших творах Канта

Окрім II Критики Кант неодноразово вживає знімчене слово *ein Factum* у своїх творах, трапляється воно і в його рукописній спадщині.

У «Метафізиці звичаїв» (1797) Кант прямо каже, що категоричний імператив є якимось фактом: «... поняття свободи... не придатне до жодної теоретичної дедукції його можливості й може бути виснувано лише із практичного закону розуму (категоричного імперативу) як якогось його факту [Factum]» (VI, 252.26-30). Схожу думку можна знайти також в останньому незавершеному творі Канта, званому як *Opus postumum*, де стверджується, що категоричний імператив є «фактом [ein Factum] морально-практичного розуму» (XXI, 21.11-12). А в «Підготовчій праці до вчення про чесноти» зазначено, що ми не можемо вказати остаточну підставу для придатності певної максими до загального законодавства, а тому «ges facti є те, що цей закон є в нас, і до того ж є верховним» (XXIII, 378.1-2). Примітно, що тут далі розрізняються «фізичні факти» і «практичний факт», останній є «випадком зі свободної причини, себто таким, що виявляє автора. Такий практичний факт завжди є привинювальним [imputabile]» (XXIII, 378.10-11)³. Тож «практичний факт» [factum practice] завжди є «авторизованим» і також завжди передбачає те, що його «автор» є «привинювальним», тобто підлягає привиненню (осудності), із чого впливає привинювальність самого практичного факту.

Аналогічні думки про factum у значенні приписуваного/привинювального діяння (imputatio facti, zuschreibbare Tat) також можна знайти в спадщині Канта. У рефлексії (R. 6784) йдеться про factum як вчинок/діяння: «... якийсь учинок, що перебуває під моральним (повеління чи заборона) законом, називається діянням [That]. Кожен factum є або meritum [заслуженим], або demeritum [завиненим], жоден не є adiaiphoron [байдужим]» (XIX, 159.15-17). У «Метафізиці звичаїв» у такому ж значенні: «Діянням називається вчинок остільки, оскільки він перебуває під законом обов'язковості, отже, також оскільки суб'єкт в ньому розглядається згідно із свободою його самоволі. Той, хто вчиняє, розглядається завдяки такому акту як автор наслідку [Wirkung], і цей останній разом із самим вчинком можуть бути привинювальні йому, якщо раніше відомий закон, згідно з яким на них поширюється обов'язковість» (VI, 223.18-23).

Також у своїх лекціях з моральної філософії Кант говорить про вчинок як factum. Наприклад, у курсі лекцій «Метафізика звичаїв Біргіліантіус» (1793/94) сказано, що вчинок є фактом, якщо він є «наслідком causa libera qua talis [свобідної причини як такої] ([вчинком] із свободною волею обраним із закону свободи)» (XXVII, 561.33-34).

На підставі аналізу слововжитку в таких і низці інших пасажів Маркус Вілашек дійшов висновку, що в місцях, де Кант вживає слово «факт» в латинському написанні *ein Factum*, маються на увазі не «факти» (Tatsachen), а саме припису-

мість Вольф вважає, що вживання неозначеного артикля [ein Factum] у вислові «факт розуму» виключає таку інтерпретацію (Wolff 2009, 511-512 Amn. 2).

³ Для всіх цих пасажів див.: (Beck, 1960: p. 166).

вані/привинювальні діяння. Тому вислів про «факт розуму» в «Критиці практичного розуму» слід розуміти в сенсі «діяння розуму»: «Кант покликається не просто на факт, що чистий розум є практичним, а на “Factum, в якому доводить себе чистий розум”»; а саме не як практичний, а доводить практично, отже, через діяння» (Willaschek, 1992: S. 179). Підсумок цього тлумачення такий: «Отже, діяння розуму полягає в тому, щоб спричинювати розумне діяння» (ibid., S. 182).

Утім, у творах Канта можна знайти місця, де він вживає «факт» (Thatsache) в контексті моральної проблематики, і такий ужиток складно віднести до «самого лише факту» у звичайному розумінні. У «Метафізиці звичаїв» сказано: «Сумління ... є практичним розумом, який в кожному випадку закону дорікає людині її обов'язком до виправдання або засудження ... отже, [є] неминучим фактом [Thatsache], не обов'язковістю чи обов'язком» (VI, 400). У цитованому вище пасажі з «Критики сили судження» до «фактів» зараховується навіть ідея свободи: «навіть одна ідея розуму ... має місце серед фактів [Thatsachen]; і це ідея свободи, чия реальність як особливого виду причиновості ... дається довести через практичні закони чистого розуму і відповідно до них в дійсних вчинках, отож у досвіді» (V, 468). В обох цих місцях Кант оперує поняттям Thatsache(n), а денотатами виступають сумління і свобода, які за визначенням не є чимось «фактичним» у сучасному значенні. Цілком не виключено, що сам Кант міг сприймати слово Thatsache як That-sache (справа/предмет діяння).

Проте одне місце з «Метафізики звичаїв» свідчить, що слово *Factum* вжито у значенні як «діяння» [Tat], так і «факту» [Tatsache]. «Але не тільки цей принцип [слухайся зверхності ... яка має владу над вами. — B.T.], який кладе в основу права факт [ein Factum] (заволодіння) як умову...» пояснюється так: «Кожен Factum (факт [Thatsache]) є предметом у явищі (чуттів)...» (VI, 371). Проте далі сказано: «Безумовне підкорення волі народу ... суверенній ... волі є діянням [That], яке може започатковуватися лише через заволодіння верховною владою і таким чином вперше обґрунтовує публічне право» (VI, 372). Намагаючись якось пояснити таку розбіжність слововжитку, Кауфман пропонує тлумачити «факт (factum) заволодіння ... принаймні також як діяння» (Kaufmann, 2007: S. 239).

Отже, хоча теза Вілашека, що слід розмежовувати факт як Tatsache і факт як Factum, є цілком слушною, проте у щойно наведених текстах Канта і Tatsache не є «просто фактом» (сумління, свобода), і Factum не обмежується «привинювальним діянням» («предмет у явищі»). А експлікація Factum через Tatsache взагалі може ставити під сумнів доречність розмежування. Можливо, Кант справді, після того, як він «розширив ... поняття факту [Thatsache] понад звичайне значення цього слова» (AA, V, 468) у III Критиці, дотримувався думки, що читач зрозуміє, в якому сенсі вжито це слово в конкретному випадку.

Тезою, що «факт розуму» є чимось, «зробленим» завдяки розуму, й, відповідно, ми усвідомлюємо основний закон чистого практичного розуму, Кант долучився до одного з центральних положень новочасної філософії про те, що ми можемо пізнавати щось, що ми самі зробили (Hobbes, *De corpore*, I). Теза про *verum et factum convertuntur* [істинне і зроблене обертаються] стала гаслом філософії Дж. Віко. Ця

ідея присутня також у Критиці чистого розуму, хоча Кант тут не послуговується словом «факт». У передмові до другого видання *I Критики* стверджується: «... ми пізнаємо а пріорі про речі лише те, що ми самі в них вкладаємо» (KrV B XVIII). Проте це положення Кант експліцитно формулює в листах до Я.С. Бека (01.07.1794) і до Й. Плюкера (26.01.1796): «Але ми можемо розуміти лише те, що самі можемо робити, й повідомити інших лише про те, що самі можемо робити» (XI, 515.10-11). «Адже лише те, що ми самі можемо робити, ми розуміємо підставово» (XII, 57.10-11).

Історіографія питання

Стаття Дитера Генриха «Поняття звичаєвого осягнення і Кантове вчення про факт розуму» (Henrich, 1960) започатковує новий етап у дослідженні «чуждернацького» виразу «факт розуму» як підстави обґрунтування моральних зобов'язань. Генрих вважає, що вчення Канта про «факт розуму» є «завершенням» його власної морально-філософської теорії, в якій залишилося незмінним положення про «звичаєве осягнення» як пізнання *sui generis* (Henrich, 1960: S. 94). Кантові «спроби дедукції звичаєвого осягнення на підставі теоретичного розуму» припадають ще на 1785 рік, і їх можна знайти в рефлексіях та в лекційних курсах. Ба більше, «по суті справи вчення про факт розуму вже містилося в “Узасадненні”» (ibid., S. 98; Henrich, 1954/55: S. 36, Anm.). Утім, невдалі спроби дедукції привели до тези про «факт розуму».

Йдеться про те, що в «Узасадненні» (1785) Кант намагався дедукувати моральний закон зі свободи волі, тобто обґрунтувати його необхідну значущість для всіх розумних істот і вважав таке «виведення» (Ableitung) морального закону (IV, 425, 431, 440, 444 sq., 447 sq.) вкрай потрібним через небезпеку скептичного закиду, мовляв, обов'язок є «химерним поняттям» або ж звичаєвість є «вигадкою» розуму (IV, 402, 445). Проте у *II Критиці* місце такої дедукції заступає положення про «факт розуму».

Генрих тлумачить цю метаморфозу в такий спосіб, що «фактичність» «звичаєвої вимоги» (Henrich, 1960: S. 110), «факт цього закону» (ibid., S. 111) чи «фактичність добра» (ibid., S. 114) означають те, що ми маємо справу, з одного боку, з «розумністю», а з іншого — з недедукованістю предмета «звичаєвого осягнення». Якщо дійсним є моральний закон, який виникає із практичного розуму, то він мусить бути вже неодмінно відомим для цього самого розуму у формі «звичаєвого осягнення», «фактичність» морального закону «мусить сама перетворюватися на припущення теорії цієї фактичності» (ibid., S. 114).

Шерег дослідників досить критично оцінили зміну настанови Канта від неодмінності дедукції в «Узасадненні» до «факту розуму» в Критиці практичного розуму. Одні кваліфікували тезу про «факт розуму» як «безглуздя» [Unding] (Prauss, 2017: S. 115) чи, в крайньому разі, як «різновид змушеного розв'язання» (ibid., S. 68). Інші лише вбачали в цій тезі «оксюморон, якщо не суперечність» (O'Neill, 2002: S. 88). Досі є й ті, хто у «факті розуму» вбачають «реальну суспільність» [Gesellschaftlichkeit], яка, щоправда, виражається «в ідеалістичній формі

трансцендентально-логічного синтезу *a priori*» (Irrlitz, 2015: S. 318). Ще інші наважилися на категоричний присуд, що факт розуму є «оголошенням про банкрутство трансцендентальної філософії» (Böhme, Böhme, 1985: S. 347). У кожному разі теза про «факт розуму» є свідченням порушення когерентності Кантової системи, адже це положення «порушує фундаментальне для трансцендентального ідеалізму вчення про феноменальне “визначення границі” (пор.: KrV A 395), згідно з яким міра нашого об’єктивно значущого пізнання обмежена цариною досвіду, і то саме так, що пізнане в ній має онтологічний статус явища» (Sala, 2004: S. 100).

Либонь, найбільш зваженою є спроба інтерпретації Онори О’ніл, яка все ж таки не вважає, що, кажучи про «факт розуму», Кант мав на думці «виправдання практичного розуму». У «негативному твердженні» Кант вказує, що «основний закон» не може бути виведений а) з «попередніх даних розуму»; б) зі свідомості свободи; в) із чистого/емпіричного споглядання. А в «позитивному твердженні», яке є «набагато обережнішим», Кант зазначає, що «свідомість цього основного закону можна назвати фактом розуму». Усе, що ми можемо сказати, спираючись на контекст формули «факту розуму», — це «твердження про роль нашого усвідомлення [awareness] основного закону у звичайній моральній свідомості як усвідомлення, яке “оголошує себе як початково законодавче” ... Будь-яке питання виправдання, здавалося б, відкладається, принаймні тимчасово, а не приймається чи відкидається» (O’Neill, 2002: pp. 88-89). О’ніл при цьому неодноразово підкреслює, «що цей факт доступний нам у повсякденному житті» (ibid., p. 89), що основний закон має бути «приступним» для пересічних людей (accessible to all of us in our daily practice) (ibid., p. 94).

Момент «приступності» основного закону для всіх людей інші інтерпретатори тлумачать у сенсі внутрішнього досвіду дорослої людини. Отже, «факт розуму» становить «свідомість, себто внутрішній досвід, який має кожна доросла людина, коли вона ставить питання: “Що я повинна робити?”» (Sala, 2004: S. 100). При цьому йдеться саме про моральний досвід, тобто «досвід діяльного в ній [людині] закону, який конститує її як людину: морального закону», або «свідомість, яка супроводжує всі людські вчинки» (ibid., S. 101). Така і подібні інтерпретації «факту розуму» дотримуються сучасного розуміння поняття «факт» і не задумуються над можливим прочитанням «факту» як «діяння», відзначеним вище.

Карл-Гайнц Ілтинг інтерпретує «дещо темні зауваги про факт розуму» (Ilting, 1972: S. 128) у подвійній перспективі. З одного боку, в контексті невдачі трансцендентальної дедукції морального принципу в «Узасадненні», теза про «факт розуму», який «не може бути ані обґрунтованим, ані поясненим» (ibid., S. 124), виступає новим принципом у II Критиці для іншої спроби обґрунтування етики. Під «фактом» (Tatsache) дослідник пропонує розуміти «існувальний стан справ», який хоч і пояснений, однак поки не пояснений. «Коли у «Критиці практичного розуму» Кант заперечує, що синтетично-практичне положення *a priori* може бути пояснено чи обґрунтовано, то це означає у традиційній термінології ніщо інше, як те, що це положення являє собою факт, — припускається, що його істина може бути доведена» (ibid., S. 125). Тобто, в твердженні про

«факт розуму» йдеться про «недовідний факт морального зобов'язання» (ibid.). З іншого боку, Ілтинг розглядає Кантове вчення про «факт розуму» не стільки як наслідок невдачі трансцендентальної дедукції морального принципу, скільки як результат зміни «переконання» Канта, що «трансцендентальна дедукція була б зайвою» (ibid., S. 126). У другій Критиці цим вченням Кант наголошує, що «об'єктивна реальність морального закону» «твердо встановлена сама собою» (V, 47). Завдяки цьому вченню Кант хоче розв'язати проблему обґрунтування етики: чи об'єктивно існує моральне зобов'язання (Ilting, 1972: S. 126)? Не вважаючи переконливою відповідь Канта на це питання (завдяки покликанню на «судження поспільного розсуду»), дослідник усе-таки знаходить «аргумент» у другій Критиці для обґрунтованої відповіді, а саме те, що «людина єдино лише завдяки моральному рішення спроможна жертвувати своїм життям» (із прикладу Канта: V, 30). Цей аргумент використовує Кант як «доказ “реальності” морального закону і свободи» (Ilting, 1972: S. 127). У такий «маніфестації чистого розуму в царині чуттєвості» розум виявляє себе як практичний через «діяння» (Tat) або «вчинок» (Handlung); і таке «діяння» або «вчинок» можна назвати «фактом». При цьому Ілтинг артикулює три нюанси «факту»: завдяки такому «вчинку» розум доводить свою дійсність, тому Кант і говорить про «факт розуму» (V, 31) у сенсі *genitivus objectivus*; факт розуму пізнається в «моральному досвіді», тому можна говорити про «факт для розуму» (Л.В. Бек); нарешті, оскільки це «єдиний факт чистого розуму, який не можна мислити як якийсь стан справ, що існує незалежно від нашого пізнання, то його можна називати також “нібито фактом”» (Ilting, 1972: S. 127; V, 47, 55, 91, 104).

Поняття *factum* має давнє юридичне значення, згідно з яким один із предметів судової розправи певного кримінального процесу позначається як *factum* для «вчиненого діяння», тобто встановленого і осудного вчинку, якого може стосуватися звинувачення. А іншим предметом судової розправи є право (*ius*), згідно з яким оцінюється діяння (*factum*), і якщо воно виявляється протиправним, то підлягає покаранню. У такий «юридичній» перспективі тлумачить вчення про «факт розуму» Манфред Ридель, спираючись на тезу, що «вчення про “факт розуму” генетично і систематично взаємопов'язане із вченням про аплікацію закону до нашого способу поведінки...» (Riedel, 1989: S. 104).

Ридель нагадує, що в I Критиці, в розділі про дедукцію категорій також ішлося про «питання права» і «питання факту» (KrV A 84 / B 116). Проте в морально-філософському контексті вагу має «вчення про застосування закону в контексті привинимості [*Zurechenbarkeit*] вчинків через судову справу» (Riedel, 1989: S. 105-106). Тут вирішальну роль відіграє «практична сила судження», співвідносячи конкретний випадок із законом.

Привинимість (імпутація) полягає у судженні (*iudicium*), що хтось є актором добра або зла. При цьому вчинки розрізняються відповідно до провини та заслуги. У судовому процесі вчинки, точніше наслідки вчинків, розглядають лише з огляду на провину, тоді як в етиці зважають і на провину, і на заслугу. Кант дає таке визначення привинимості: «судження про вчинок остільки,

оскільки він виник зі свободи особи, відповідно до певних практичних законів» (XXVII, 288; Моральна філософія, Колінс (1784/85)). За Риделем, це визначення «чинне і для процедури імпутації в судовому процесі» (Riedel, 1989: S. 107). У судовому процесі будь-які вчинки (*agere*) мають зводитися до частки дійсно зробленого/діяння (*Tun, facere*) і досягнутого (*efficere*), тобто наслідків вчинку, які «можуть вливатися як моменти» (R. 7132; XIX, 255) у діяння. А тому судовий процес починається із *quaestio facti*, тобто з фіксації всіх моментів вчинку.

В одній із рефлексій Канта можна знайти пояснення процедури імпутації, що містить три кроки. «Вчинок імпутується остільки, оскільки він є свobodним. Факт [*factum*] [імпутується] остільки, оскільки він [вчинок, наслідком якого є факт] не є змушеним через жоден закон. Закон [імпутується] остільки, оскільки він [закон] визначається законом» (R. 6809; XIX, 168-169). При цьому в основі закону (правовому чи моральному) завжди лежить факт, і якщо такий факт наявний, то відбувається застосування закону до певного випадку.

Ридель слушно наголошує роль сили судження у процедурі імпутації: «Сила судження відносить факт до закону і таким чином уможливорює відповідь на питання права: чи можна оцінювати випадок вчинку як виконання чи порушення законів» (Riedel, 1989: S. 109). Саму ж *imputatio facti* Кант розуміє як ту властивість вчинку, що хтось може розглядатися як *auctor facti* (XXVII, 562). У формі силлогізму *imputatio facti* є меншим засновком, закон — більшим засновком, а висновок є *imputatio legis* (*ibid.*).

У своїй інтерпретації Ридель лише виявляє «структурну відповідність», але не перенесення «форми привинимості вчинку в судовому процесі на формулювання звичаєвого закону» у другій Критиці. Така відповідність стосується «способу даності закону і його застосування до того, що може бути випадком певної максими» (Riedel, 1989: S. 110).

Мабуть, найдокладніше і найґрунтовніше тезу про «факт розуму» проаналізовано у спеціальній розвідці Мікаеля Вольфа «Чому факт розуму є фактом» (Wolff, 2009). У деяких пунктах це дослідження є інноваційним для кантознавства, а тому заслуговує на особливу увагу. Зокрема, Вольф чи не першим цілком слушно зауважує, що «основний закон чистого практичного розуму» слід відрізнити від «звичаєвого/морального закону». Перший із цих практичних законів значущий «для всіх розумних істот остільки, оскільки вони взагалі мають волю», тоді як другий практичний закон стосується «людини», якій «завдяки чистому розуму даний звичаєвий закон» (Wolff, 2009: S. 517, прим. 12, S. 524 sqq.). Також Вольф схильний тлумачити генітив як *genitivus auctoris*: «Генітив вислову “факт розуму” вказує на ... розум як автора наслідку якогось вчинку, завдяки якому [наслідку] викликається свідомість значущості практичного основного закону, і водночас із цим на розум як автора самого цього вчинку» (*ibid.*, S. 534).

У зв'язку зі словами Канта, що основний закон «сам собою нав'язується нам як синтетичне положення *a priori*» (V, 31.27), Вольф тлумачить чинення розуму як «чинення синтезу», що полягає в безпосередньому визначенні волі завдяки практичному закону. Синтетичний метод в аналітиці чистого практичного розуму вияв-

ляється в методі *ordine geometrico*. «Основний закон чистого практичного розуму в системі положень “Аналітики” відіграє роль засади, яку можна порівняти із роллю постулату в системі положень евклідової геометрії» (Wolff, 2009: S. 522; V, 31.2-10).

Одне із підсумкових положень інтерпретації Вольфом Кантового «факту розуму» сформульовано в такому твердженні: вислів «факт розуму» позначає «наслідок визначення волі, тобто визначення спроможності бажання завдяки чистому розуму, точніше кажучи: чисте чинення синтезу, яке полягає в тому, щоб думку основного закону, яка своє походження має в чистому розумі (тобто в чистому мисленні), безпосередньо пов'язувати а priori з дією спроможності бажання (тобто спроможності завдяки уявленням бути причиною предметів цих уявлень)» (Wolff, 2009: SS. 532-533).

Звісно, у своєму трактуванні «факту розуму» Вольф відхиляє інші можливі інтерпретації, які, скажімо, покликаються тут на фактичність або очевидність, або на загальних консенсус думок. Підстава такого відхилення полягає в тому, що «практичний основний закон є, за Вольфом, практичним постулатом, якому як такому ... властива аподиктична певність. Щоб досягнути значущість такого постулату, достатньо знати, чим є практичний закон і від чого залежить його значущість» (ibid., S. 548).

Грунтовний характер інтерпретації з боку Вольфа Кантового положення залишає позаду себе чимало запропонованих способів прочитання цього сюжету критичної етики. А проте і його розвідка не дає вичерпної відповіді на низку питань, передусім на питання про мотиви Канта змінити позицію «Узасаднення» про необхідність дедукції на тезу про «факт розуму» в другій Критиці.

Висновки

Єдине, що твердо встановлено і не підлягає сумніву в положенні Канта про «факт розуму», полягає в тому, що тут мається на увазі не факт в емпіричному сенсі слова, тобто не йдеться про «факти», дані нам у просторово-часовому спогляданні.

Усі випадки вжитку слова «факт» у II Критиці включно із «фактом (чистого) розуму» свідчать про те, що завдяки йому Кант намагається щораз експлікувати тезу, що моральний закон уже даний нашій свідомості.

Залежно від того, як ми тлумачимо генітив у вислові «факт розуму», варіює і спрямованість подальших кроків інтерпретації. В останні роки вимальовується тенденція тлумачити генітив як *genitivus auctoris*, що цілком виправдано як із погляду тогочасного слововжитку (напр., Баумгартен), так і з огляду на вживання знімченого *Factum* в інших творах і текстах Канта. Незважаючи на деякі розбіжності в ужитку цього останнього слова, основне його значення пов'язане із «зробленим»/«діянням» і зберігає двозначність процесу і результату.

За всіх екзегетичних спроб інтерпретаторів роз'яснити положення Канта в тіснішому або ширшому контексті його філософії вартою уваги, на наш погляд, залишається морально-правова перспектива тлумачення, зосереджувана на ключовому понятті *imputatio facti*.

ДЖЕРЕЛА / REFERENCES

- Beck, L. W. (1960). *A Commentary on Kant's Critique of Practical Reason*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Beck, L. W. (1961). Das Faktum der Vernunft: Zur Rechtfertigungsproblematik in der Ethik. *Kant-Studien*, 52, 271-282.
- Böhme, H., Böhme, G. (1985). *Das Andere der Vernunft. Zur Entwicklung von Rationalitätsstrukturen am Beispiel Kants*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Henrich, D. (1954/55). Das Prinzip der Kantischen Ethik. *Philosophische Rundschau*, II, 20-38.
- Henrich, D. (1960). Der Begriff der sittlichen Einsicht und Kants Lehre vom Faktum der Vernunft. In: *Die Gegenwart der Griechen im neueren Denken. Festschrift für Hans-Georg Gadamer*. Hrsg. von Dieter Henrich, Walter Schulz, Karl-Heinz Volkmann-Schluck (SS. 77-115). Tübingen: Mohr.
- Ilting, K.-H. (1972). Der naturalistische Fehlschluß bei Kant. In: *Rehabilitierung der praktischen Philosophie*. Hrsg. von Manfred Riedel (Bd. I, SS. 113-130). Freiburg: Rombach.
- Irritz, G. (2015). *Kant-Handbuch*. 3. Aufl. Stuttgart: Metzler.
- Jodl, F. (1923). *Geschichte der Ethik als philosophischer Wissenschaft*. 3. Aufl. Bd. II. Stuttgart, Berlin: Cotta.
- Kant, I. (1900). *Gesammelte Schriften*. Hrsg. von der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften. Berlin: de Gruyter.
- Kant, I. (1998). *Kritik der reinen Vernunft*. Hrsg. von Jens Timmermann. Hamburg: Meiner.
- Kaufmann, M. (2007). Autonomie und das Faktum der Vernunft. In: *Kant in der Gegenwart*. Hrsg. von Jürgen Stolzenberg (SS. 227-245). Berlin, New York: de Gruyter.
- Noller, J. (2021). Faktum der Vernunft? Kant und Hume über das Sein des Sollens. In: *Sein und Sollen. Perspektiven in Philosophie, Logik und Rechtswissenschaft*. Hrsg. von G. Karageorgoudis, J. Noller (SS. 115-141). Paderborn: Brill — Mentis.
- O'Neill, O. (2002). Autonomy and the Fact of Reason in the 'Kritik der praktischen Vernunft'. In: O. Höffe (Hrsg.), *Immanuel Kant: Kritik der praktischen Vernunft (Klassiker Auslegen)* (Bd. 26, SS. 81-97). Berlin: Akademie 2002.
- Prauss, G. (2017). *Kant über Freiheit als Autonomie*. 2. Aufl. Frankfurt a. M.: Klostermann.
- Reininger, R. (1923). *Kant, seine Anhänger und seine Gegner*. München: Reinhardt.
- Riedel, M. (1989). Imputation der Handlung und Applikation des Sittengesetzes. Über den Zusammenhang von Hermeneutik und praktischer Urteilskraft in Kants Lehre vom "Faktum der Vernunft". In: M. Riedel, *Urteilskraft und Vernunft. Kants ursprüngliche Fragestellung* (SS. 98-124). Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Sala, G. (2004). *Kants "Kritik der praktischen Vernunft". Ein Kommentar*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Schopenhauer, A. (1919). Die beide Grundprobleme der Ethik. In: A. Schopenhauer, *Sämtliche Werke*. Hrsg. von J. Frauenstädt. 2. Aufl. Bd. 4. Leipzig: Brockhaus.
- Willaschek, M. (1992). *Praktische Vernunft. Handlungstheorie und Moralbegründung bei Kant*. Stuttgart, Weimar: Metzler.
- Wolff, M. (2009). Warum das Faktum der Vernunft ein Faktum ist. Auflösung einiger Verständnisschwierigkeiten in Kants Grundlegung der Moral. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 57(4), 511-549.

Одержано / Recieved 21.02.2024

Vitalii TERLETSKY, PhD, Senior Research Fellow,
Department of the History of Ukrainian Philosophy,
H. Skovoroda Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine
4, Triokhsviatytska St., Kyiv, 02000
<https://orcid.org/0000-0003-3212-043X>
terletsky.vm@gmail.com

KANT'S SENTENCE OF THE MORAL LAW AS A "FACT OF REASON":
HERMENEUTICAL AND HISTORIOGRAPHICAL PERSPECTIVES

Kant's well-known statement from the "*Critique of Practical Reason*" (§ 7) that the consciousness of the basic law of pure practical reason (or the customary/moral law) can be called a fact of reason (V, 31.24) has not yet become the subject of adequate attention of domestic researchers. In the "*Critique of Practical Reason*", Kant justifies his famous categorical imperative by appealing to the "fact of reason" (§ 7). A closer reading of this passage reveals that it refers to a "fundamental law of pure practical reason" and its "consciousness" is called "a fact of reason". It is likely to think that Kant makes a "naturalistic fallacy" when he tries to justify "ought" (law) from "is" (fact). An analysis of the broader context of the use of the term "fact", which occurs in the *Critique* in general 11 times, proves that its denotation is a moral law, which is explained in the corresponding train of thought. A special problem of interpretation is the explanation of the genitive in the expression "a fact of reason" [ein Factum der Vernunft]. It is common to read it as genitivus subjectivus (the fact is a product (act) of the reason, the fact arises thanks to the reason) and as genitivus objectivus (the reason itself is a fact, something factual). But from the standpoint of modern studies of Kant its reading as genitivus auctoris (Willaschek, Wolff, Noller) is promising. Kant's specific use of the Latin form "ein Factum" in other works, which has the meaning not of "fact", but of "imputable act" also, testifies in favor of this. Starting with Dieter Heinrich's article "The Concept of Moral Insight and Kant's Doctrine of the Fact of Reason" (1960), many researchers interpret the thesis of the "fact of reason" as Kant's rejection of the attempt at the deduction of moral insight in the "*Groundwork of the Metaphysics of Moral*" (1785). However, as modern studies (Riedel, Wolff) show, this interpretation is not convincing enough. There are sufficient reasons to believe that it is Kant's moral and legal doctrine of imputatio facti can explicate an enigmatic passage of the *II Critique*.

Keywords: Kant, moral philosophy, categorical imperative, "fact of reason", studies of Kant.